

הקדשת נכסים וממון על-ידי נוצרים ויהודים לטובת ירושלים בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה (638-1099)*

משה גיל

הקדשות ותרומות לכנסיות ולמנזרים בירושלים היו מסורת של קבע אצל הנוצרים כבר בימי השלטון הביזאנטי. כמשך דורות התנהלה בעיר פעילות בנייה נמרצת ונרחבת, במיוחד במקומות שנודעה להם משמעות דתית. ארץ-הקודש היתה אבן-שואבת לזרם של זהב, שייעודו לבנות, לשקם ולשכלל את המקומות-הקדושים למיניהם. יוסטיניאן מצא עצמו חייב לחוקק חוקים מיוחדים להבטחת הסדר הטוב והניהול התקין של ההקדשות שהיו שייכים לכנסיית-הקבר. לכמה וכמה מנזרים היו נכסי דלא-ניידי בירושלים סביב מגדל דוד והוקמו שם אכסניות לעולים לרגל!¹ משכבשו המוסלמים את העיר, היה עליהם לנקוט עמדה לגבי הרכוש הרב של הנוצרים. אנחנו מוצאים ניסוח כללי של עיקרי הגישה לנכסי הכנסייה וההקדשות שלה במשפט הקצר אשר בחרוה עמר עם הכנסייה ועם האוכלוסייה הנוצרית של ירושלים הקובע, שהכנסיות תהיינה מוגנות ולא יופקע דבר מנכסיהן ('מן חייהא').² משהתפתחה ההלכה המוסלמית בענייני אהל אל-ד'מה והתגבשה, נתעוררה כנראה הבעיה אם יש להכיר בוקף של ד'מים (היינו, לא-מוסלמים) לטובת מקומות-הפולחן שלהם; זאת, להבדיל מן היחס לוקף שהוא לטובת העניים, שלגביו לא היו היסוסים כלשהם וראו בו דבר המובן מאליו.³ בסופו של דבר הוכרעה הכף לחיוב. באחד הקדומים שבספריי-ההלכה הנוגעים לוקף נמצא ביטוי להכרה משפטית לא-מסויגת בהקדשת נכסים לטובת ירושלים:

אם הקדיש נוצרי את אדמתו או את ביתו בתורת וקף והורה שיוציאו את הכנסתם לשיפוצים בירושלים, או לקניית שמן למנורות-המאור שבה או לכל צורך אחר שיימצא שם (הרי זה מותר)... כמו כן, ליהודים בדבר זה אותן הזכויות כמו לנוצרים.

- * עבודה זו הוצגה לפני משתתפי הסמינריון הבינלאומי על סוגיות חברתיות וכלכליות בוקף המוסלמי, שהתקיים במסגרת המכון ללימודים מתקדמים של האוניברסיטה העברית, ירושלים, יוני 1979.
- 1 לתיאור מעמיק של פעילות זו וגם מראי-מקום ראה: M. Avi-Yonah, 'Economics of Byzantine Palestine', *Israel Exploration Journal*, VIII (1958), pp. 39-51
- 2 الطبري، محمد بن جرير، تاريخ الرسل والملوك (reprint) ed. De Goeje, Leiden 1964 (להלן: טברי), א, עמ' 2405.
- 3 (להלן: M. Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden 1976, pp. 8-9; Cl. Cahen, 'Réflexions sur le waqf ancien', *Studia Islamica*, XIV (1961), p. 53 תעודות

המנהל ('תדביר') של ההקדשות נכלל בפירושו בין סמכויותיו של הקאתוליקוס הנסטוריאני בכתב-מינוי שניתן לעבדישוע על-ידי הח'ליפה העבאסי.⁴ יש לזכור, כי במשך תקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה (638-1099) היתה ירושלים מיושבת בעיקר נוצרים ויהודים. אמנם, היתה שכבה דקה של אוכלוסייה מוסלמית, בעיקר חכמי-דת ונושאי-משרות, שחיו סביב אזור ה'צח'רה' (הסלע); ואולם עדיפותם המספרית של הנוצרים היתה מחוץ לכל ספק; ואילו דרומה של העיר היה מיושב יהודים, שחידשו את ישיבתם אחרי הכיבוש, כאשר הירשה להם הח'ליפה עמר את ישיבתם אליה, אחרי שהדבר נאסר עליהם במשך 500 השנים ומעלה של שלטון רומי וביזאנטיון.⁵ כוחם והשפעתם של הנוצרים בירושלים (כמו בערים אחרות) נזכרים גם במקורות יהודיים, כגון במכתבו של שמואל בן יצחק אלגנדלסי, שעלה לרגל לירושלים בשנת 1010, לערך, שבו הוא מזכיר את מעמדם העדיף של הנוצרים בירושלים.⁶ עיקר עושרם של הנוצרים בירושלים היה מושקע בכנסיות ובמנזרים, ובראשם כנסיית-הקבר. מקורות מוסלמיים בני-הזמן מודעים היטב לעובדה זו. 'רוב הכנסיות של הנוצרים והחשובות שבהן הן בירושלים', אמר אלמסעודי והזכיר במיוחד את הקמאמה (כנסיית-הקבר).⁷ כנסייה חשובה אחרת היתה ה'ניאה' (היא הכנסייה 'החדשה' על-שם מרים הקדושה), שנבנתה בדרום העיר בפקודתו של יוסטיניאנוס.⁸ בידינו תיאור כנסיותיה של ירושלים ומנזריה שזמנו כשני דורות אחרי הכיבוש המוסלמי, הוא תיאורו של אַרקולף (שנת 680 בקירוב). גם בְּדָה (720 לערך) וגם ויליבאלד (725 לערך) וברנארד, הנזיר הפראנקי (870 לערך) הביאו בעיקרו של דבר פרטים דומים למה שמביא ארקולף.⁹ רוב-רובם של הכנסיות והמנזרים היו נתונים למרותו של הפאטריארך הירושלמי,

- 4 אלח'צאף (מת כ-875) الخفاف، أحمد بن عمرو الشيباني، أحكام الأوقاف القاهرة، ١٩٠٤، עמ' 341. ראה את כתב-המינוי אצל: A. von Kremer, 'Zwei arabische Urkunden', *Zeitschrift d. deutschen morgenländischen Gesellschaft*, VII (1853), p. 221. ينظر في وقوفهم.
- 5 ראה: מ' גיל, 'שכונות היהודים בירושלים בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה', שלם, ב (תשל"ו), עמ' 19-40.
- 6 כתב-יד קיימברידג', הספרייה האוניברסיטאית Or 1080 J 115, שהדפיס: נ' גולב, 'גר צדק שברח למצרים בראשיתה של המאה ה"א', ספונות, ח (תשכ"ד), עמ' 88-90: '... כי בעונותינו יש להם רב סופרים שליטים בארצות אין לאחרים...'
- 7 المسعودي علي بن الحسين، مروج الذهب، ed. C. Barbier de Meynard, Paris 1961-1977, א, עמ' 111. אלקמאמה פירושה 'האשפה', ובדרך-כלל זהו שמה של כנסיית-התחייה, אלקיאמה, אצל הסופרים המוסלמים בימי-הביניים; אפשר שהדבר נבע מן המסורת (הראויה לאמון) שעל-פיה היה בזה מעין גמול על שהר-הבית נעשה מקום ריכוז לאשפה של העיר ירושלים, בפקודתה של הלני אם קונסטנטין; השווה: ש"ד גויטיין, ירושלים בתקופה הערבית, ירושלים תשי"ג, עמ' 85. ראה את הפרטים העיקריים על תולדות כנסיית-הקבר אצל: J.R. Macpherson, 'The Church of the Resurrection', *English Historical Review*, VII (1892), pp. 669 ff.; H. Vincent & F.M. Abel, *Jérusalem nouvelle*, Paris 1914, pp. 218-259.
- 8 ראה ארקולף, אצל: T. Tobler & A. Molinier, *Itinera Hierosolymitana*, Genève 1879-1885, pp. 146-178; *Itinéraires russes en Orient*, ed. B. Khitrowo, Genève 1889, pp. 19-20; A. Couret, *La Palestine sous les empereurs grecs*, Grenoble 1869, p. 181; J. Pargoire, *L'église byzantine*, Paris 1905, p. 115.
- 9 בדה, אצל: טובלר ומוליניה, שם, עמ' 216-222; ויליבאלד: שם, עמ' 260 ואילך; ברנארד: שם, עמ' 314-318. Ch. Clermont-Ganneau, *Recueil d'archéologie orientale*, II, Paris 1898, pp. 150f.; A. Baumstarck, *Abendlaendische PalästinaPilger des ersten Jahrhunderts und ihre Berichte*, Köln 1906, p. 29.

שהיה שייך לזרם העיקרי בכנסייה הנוצרית; אבל נמצאו גם כנסיות של נסטוריאנים, מונופיסיטים (קופטים ויעקוביים), גרוזינים, וארמנים.¹⁰ תיאור אלמוני של המקומות-הקדושים בירושלים, שנכתב כנראה בשנת 808, מנה כשלושים מקומות-פולחן ובהם כאלף כלי-קודש שעסקו בעבודת האל.¹¹

מידע מפורט על הקדש נמצא בסיפור בנייתה של כנסיית המונופיסיטים (הקופטים) בירושלים. סאוירוס אבן מקפּע מספר על כך כדברים האלה, שזמנם בערך 820: לאחד מנכבדי הנוצרים במצרים, מקריוס אלנבְּראוי אלארח'ון (מלה יוונית, Arkhōn), נולד בן. הילד מת ימים אחדים אחרי לידתו. נעשה נס והפאטריארך (של אלכסנדריה) עלה בידו להשיבו לחיים בזכות תפילותיו. אז בנה מקריוס כנסייה בירושלים וזו נעשתה משכן ומרכז לנוצרים האורתודוקסים (דהיינו המונופיסיטים), ונודעה בשם כנסיית מרים הקדושה המגדלית.¹²

נראה להלן בדברינו על ההקדשות והתרומות שתרם לירושלים קארל הגדול, שבת־תפילה חדשים היו בגדר בעיה. ההלכה המוסלמית אוסרת על הד'מים לבנות בת־תפילה חדשים; רק בת־תפילה שהיו קיימים לפני הכיבוש נסבלים, ואף הבעיה של זכות הלא-מוסלמים להוציא לפועל תיקונים הכרחיים בבתי-תפילותיהם היתה בגדר צריך עיון. היו לכאורה עובדות-חיים הכרוכות במעמדה המיוחד של ירושלים ולא פעם אף בעניינים של מדיניות בין-לאומית, שהוליכו לסטיות משמעותיות מן הכללים המקובלים. מאידך גיסא, היו סטיות חדות גם אל הכיוון ההפוך, משמע מעשים של הרס בת־התפילה, שנמצאים לרוב בתקופה הנדונה. מעשי-הרס חוזרים ונשנים של כנסיות ושל נכסיהן שימשו תמריץ לגיוס כספים ותרומות למיניהן ברחבי העולם הנוצרי.

ידועים מקרים שבהם היו השליטים המוסלמים מחריבים כנסיות כדי להשתמש בחומרי-הבנייה, קודם כל במרכיבים המונומנטאליים, לצורך בניינם של בת־תפילה למוסלמים. אשר לירושלים, נרשם מאורע מעין זה ב־691. הח'ליפה עבד אלמלכ החליט אז להשתמש בעמודי-השיש של כנסיית גת־שמנים בשביל המסגד במכה. מי שהיה ידיו והלוג'ת'טס (שם של משרה נכבדה בחצר הפיזאנטית) שלו, סרגיוס אבן מנצור, שכנע אותו לוותר על הרעיון הזה ולהשיג במקום זאת עמודים דומים בעזרת הקיסר יוסיטיניאן (השני, ריג'ות'טוס, 'קצוץ-האף'); אלה דברי תיאופאנס, הכרוניקן הפיזאנטי.¹³ בזמן עלייתו לרגל, בערך ב־725, היה ויליבאלד נוכח בעת שהמוסלמים איימו להחריב

10 פרטים על הכנסיות האלה ניתן למצוא בספרי על ההיסטוריה של ארץ-ישראל בתקופה הנדונה העומד להימסר לדפוס.

11 *De casis Dei*, ראה אצל: טובלר ומוליניה (לעיל, הערה 8), עמ' 301 ואילך.

12 *سأبروس ابن المقفع، تاريخ بطاركة مصر*, ed. B. Evetts, *Patrologia Orientalis*, X (5), Paris, 1904; מיכאל הסורי (Chronique, ed. J.B. Chabot, Bruxelles 1963, reprint), ג. עמ' 21, מספר על כנסייה מונופיסיטית שנהרסה בפקודת הארון אלרשיד ב־806/7 ונבנתה מחדש בימי אלמאמון, 820-830; ייתכן אפוא שהמסופר אצל סאוירוס מתייחס לשיקומה של כנסייה זו. ראה גם: O.F.A. Meinardus, *The Copts*; G. Every, 'Syrian', *in Jerusalem*, Cairo 1960, p. 11 (לעיל, הערה 7), עמ' 938 ואילך. אברי (Christians in Palestine', *Eastern Churches Quarterly*, VI, 1946, p. 363) מתעלם ממאורעות אלה.

13 Theophanes Confessor, *Chronographia*, ed. De Boor, Leipzig 1883, p. 365

את 'כנסיית הנוצרים' (כנראה כנסיית-הקבר), אלא אם כן ישלמו להם כסף רב.¹⁴ בעת השתלטותם של אדוני הח'ליפות החדשים, העבאסיים, על ארץ-ישראל (751), נשדדו המקומות-הקדושים לנצרות.¹⁵ ב-758 הוחלט להעלות את מס-הגולגולת שעל הנוצרים, ולחייב בתשלומם גם את כוהני הנוצרים, שהיו פטורים ממנו לפני-כן. כן הפקיעו אז חפציה-ערך לרוב שקיבלו הכנסיות בירושלים בתורת תרומות, ולדברי תיאופאנס הם הוצאו למכירה פומבית בחיובכם של היהודים.¹⁶ נראה שאבדות קשות אלה שנגרמו לרכושם של המקומות-הקדושים הנוצריים במשך החצי השני של המאה הח' חוללו זרם של תרומות ומתנות מארצות הנוצרים, וכיחוד מן הפראנקים. מתנתיו של קארל הגדול, שנדון בהן להלן, אפשר שהיו שיאו של זרם זה.

שלוש המאות שלאחר-מכן אף הן ידעו מעשי-הרס והפקעות לרוב שנעשו בידי השלטון המוסלמי. מעשים מעין אלה נרשמו בסביבות 810, כאשר ניזוקה גם כנסיית-הקבר. הרדיפות ומעשי-הדיכוי נגד הנוצרים נמשכו אז עד 815 לערך. המוסלמים הטילו קנסות כבדים על כל הכנסיות ומיכאל הסינקלוס ('שותף לתא' של הפאטריארך, תארו של נושא המשרה השנייה בכנסייה הירושלמית; המונח לקוח מעולמם של הנזירים שמהם באו כעלי המעמד הגבוה בכנסייה) יצא לרומי בשליחות הפאטריארך לבקש סיוע. נזירים רבים נאלצו אז לבקש מקלט בקפריסין ונודע על מגביות לעזרת הפליטים שנמלטו לקונסטנטינופול.¹⁷

ב-937 שוב התקיפו המוסלמים את כנסיית-הקבר, ביום א' של כפות-התמרים' (לפני הפסחא), ושרפוה, יחד עם כנסיית-הגולגולת.¹⁸ גם ב-960 נמסר על הרס כנסיות.¹⁹ שש שנים מאוחר יותר, ב-966, תקפו המוסלמים את כנסיית קונסטנטינוס ואת כנסיית-התחייה. זו האחרונה הועלתה באש

- 14 ויליבאלד, אצל: טובלר ומולינה (לעיל, הערה 8), עמ' 260; השוהה: L. Bréhier, 'Charlemagne et la Palestine', *Revue Historique*, 157 (1928), p. 279. מסורות נוצריות מספרות על דבר הטבח של שישים עולי-רגל נוצרים באותו זמן. ראה: P. Peeters, *Le trefonds oriental de l'hagiographie byzantine*, Bruxelles 1950, p. 180. ומראי-המקומות. ראה גם: D.J. Constantelos, 'The Moslem Conquests of the Near East as Revealed in the Greek Sources of the Seventh and Eighth Centuries', *Byzantion*, XLII (1972), p. 341. הוא מביא מתוך: ASS, Oct. IX, p. 360 (ואצלו בטעות: VIII).
- 15 ראה: H. Musset, *Histoire du Christianisme, spécialement en Orient*, Harissa 1948-1949, p. 255.
- 16 ראה: תיאופאנס (לעיל, הערה 13), עמ' 430; בראיה (לעיל, הערה 14), עמ' 279; הוא טעה כשקבע את זמנם של מאורעות אלה ב-749. המונח 'apeleutheroi' אצל תיאופאנס משמעו ד'מים. לדברי תיאופאנס אף הסירו אז את הצלבים מעל הכנסיות; ראה שם, עמ' 439.
- 17 ראה: תיאופאנס, שם, עמ' 484; A. Papadopoulos-Kerameos, *Analekta hierosolymitika stakhyologias*, 484; S. Vailhé, 'Le monastère de Saint Sabas', *Échos d'Orient*, III (1899-1900), p. 24; idem, 'Saint Michel le syncelle et les deux frères Grapti', *Revue de l'Orient Monumenta Germaniae*, VI (1901), p. 318. הכרוניקאי הסאכסי מתוך: *Scriptores* (SS: להלן: MGH: *Historica*) (MGH: להלן: *Scriptores*), VI, p. 570; Druthmar, *Patrologia Latina*, 106, col. 1486; D.V. Berlière, 'Les anciens monastères bénédictins de Terre-Sainte', *Revue bénédictine*, V (1888), p. 442.
- 18 سعيد ابن بطريق, تاريخ, ed. L. Cheikko, Leipzig 1906-1909, ב, עמ' 87; المكين ابن العميد, عبد الله بن أبي الياقوت تاريخ المسلمين', *Bulletin de l'école orientale*, XV (1955-1957), ed. Cl. Cahen, p. 208; A. Baumstarck, *Die modestianischen und die konstantinischen Bauten am heiligen Grabe zu Jerusalem*, Padeborn 1915, pp. 17f.
- 19 פאפאדופולוס-קראמאוס (לעיל, הערה 17), ב, עמ' 299.

וכיפתה התמוטטה. הפאטריארך יוחנן השביעי מצא את מותו באותה שריפה.²⁰ גל ההריסות והרדיפות החמור והמפורסם ביותר התרחש בימי שלטונו של הח'ליפה הפאטמי אלחאכם. כנסיית-התחייה נהרסה אז, ב-28 בספטמבר 1009 (על-פי מקורות אחדים לפני-כן, ב-1008).²¹ בימי יורשו של אלחאכם, אלטאהר, עמדו שוב להחריב כנסיות בירושלים, בייחוד את כנסיית-ציון, כדי להשתמש באבניהן לשיקום חומת העיר.²² ב-1056 הופקעו בפקודת הח'ליפה אלמקתנצר כל נכסיה של כנסיית-התחייה; בזאת ביקש השלטון הפאטמי לגמול לנוצרים על כי במסגד שבקונסטנטינופול הנהיגו, בפקודת הקיסר, את ה'דענה' (התפילה המיוחדת) לשלום הח'ליפה העבאסי ולא עוד של זה הפאטמי. אוצרות עצומים נתגלו בכנסייה ונלקחו על-ידי שליחי הח'ליפה המצרי.²³

גלי-הריסה אלה, שהיו תכופים למדי, הציבו לפני העולם הנוצרי אתגר מתמיד, להתגייס ולהיענות לקריאות העזרה ולמגביות. לפני שנסקור במפורט את הפעולות האלה — ככל שיתאפשר לנו הדבר על-פי מקורות הזמן — עלינו לסקור את המקורות המעידים על מפעלי שיקום ושיפוץ שבאו אחרי חלוף הסערות של הרדיפות ומעשי-ההרס. המידע בתחום זה אינו כה מפורט כמו המידע על ההרס. ואף-על-פי כן, יש בידנו מידע על שיקום כנסיית-הקבר בערך ב-820. היה זה זמן של מלחמות פנימיות בעולם המוסלמי ועל ירושלים התרגשו ובאו מצוקה ומחסור והמוסלמים נטשו אז את העיר כמעט כליל. הפאטריארך תומס השיג אז חמישים גזעי ארז ואורן לשיקום הכיפה של כנסיית-הקבר. הכסף בא מתרומתו של נוצרי, מעשירי מצרים, בכאם, אדם שמוצאו ממקום ששמו בית בורה. הוא עמד על כך שלא יקחו כסף למטרה זו מאיש זולתו. כבוא המפקד העבאסי עבדאללה אבן טאהר לירושלים, בדרכו ממצרים לבגדאד (827), באו המוסלמים בירושלים להתלונן לפניו על כי הנוצרים הפרו את ההלכה המוסלמית ובנו כיפה גדולה מקודמתה, גדולה כמו כיפת-הסלע. עבדאללה ציווה שתיערך חקירה ודרישה בדבר תלונתם ואיים על הפאטריארך תומס כי ידון אותו למלקות אם תימצא ההאשמה נכונה. אז הציע מוסלמי אחד לפאטריארך כיצד להערים על השליט, וקיבל תמורת הצעתו שלמונים בסך אלף דינרים והבטחה כי הוא וצאצאיו אחריו יקבלו קצבה כקצבתם של שמי-הכנסייה. לפי הצעתו, היה על הפאטריארך לטעון שלא הגדילו את הכיפה אלא

20 يحيى ابن سعيد الأنطكي ، تاريخ ، בתוך : سعيد ابن بترك (לעיל, הערה 18). ב, עמ' 101-104 ; אלהבי, תאריך, בשולי: ابن مسكويه ، أحمد بن محمد تجارب الأمم (ed. Amedroz & Margoliouth, II, Oxford 1920-1921), עמ' 221-220 ; Le Quien, *Oriens Christianus*, III, Paris 1740, p. 466; Dositheos (patriarch of Jerusalem, 1669-1707), *Paraleipomena ek tēs historias peri ton en Hierosolymois*, in: Papadopoulos-Kerameos (above, n. 17), I, p. 243; Papadopoulos-Kerameos, *loc. cit.*, III, p. 129; M. Riant, 'La donation de Hugues, marquis de Toscane, au Saint Sépulcre', *Mémoires de l'académie des inscriptions et belles-lettres*, XXXI (1884), p. 164, עמ' 16 ואילך.

21 יחיא אבן סעיד (שם), עמ' 283-284 ; אליה מנציבין, בתוך : *Opus chronologicum*, I, *Corpus scriptorum* ; *Christianorum Orientalium*, Syri, t. 23, p. 103 ; *النجوم الزاهرة* ، القاهرة 1956-1929, ד, עמ' 218, ועוד רבים. أبو المحاسن يوسف

22 יחיא בן סעיד (לעיל, הערה 20), עמ' 271.

23 ابن ميسر ، محمد بن علي ، أخبار مصر (ed. H. Massé, Cairo 1919) עמ' 7 ; المقريزي، أحمد بن علي، خطط مصر، بيروت د.ت. עמ' 7 ; ב, עמ' 127 ; *Annales Augustani*, in: *Monumenta Germaniae* (above, n. 17), III, p. 127

רק תיקנו אותה, וכל הטוען להיפוכו של דבר עליו תהיה החובה להוכיח שהכיפה הקודמת היתה אמנם קטנה יותר. התכנית עלתה יפה וצאצאיו של אותו מוסלמי הוסיפו לקבל את הקצבה עד אשר לא נותרה אלא בת אחת יורשת.²⁴

ב-881 שלח אליאס, פאטריארך ירושלים, איגרת לכל הבישופים, הנסיכים והאצילים בממלכה הפראנקית ובה סיפר שנוצרי נעשה מושל הנפה וציווה לכנות את הכנסיות מחדש. כדי להשיג את הכספים הדרושים לכך שיעבדו הנוצרים את כל מקרקעי הכנסייה, ואפילו כרמים ומטעי-זיתים.²⁵ ב-966, אחרי שריפתה של כנסיית-התחייה, שלח פאפור, שליט מצרים, להודיע לקיסר בקונסטנטינופול כי ירשה לו לבנותה מחדש כך שתהיה אף טובה משהיתה. ואולם נראה שלא השיגו הסכם בעניין זה וכי המעשה עצמו קשור במתקפה שפתחו בה הביזנטים בערך באותו זמן אל תוך תחומי סוריה. על כן נראה, כי שיקום ראשון של כנסיית-התחייה יצא אל הפועל רק בסביבות שנת 1011, בעת ששלטו בארץ שבטי הערבים, בהנהגתו של מֶפְרָג' אבן דְּעֶפֶל אבן אלג'ראח. הם מינו אז פאטריארך חדש, את תיאופילוס, ויזמו את שיקומה של כנסיית-התחייה, ואף תבעו מן הנוצרים בירושלים כי יחלצו לעניין זה, אחרי שבינתיים נגרם הרס קשה נוסף למבנים שסביב הקבר הקדוש בימי אלחאכם.²⁶

אשר לשיקום היסודי של הכנסיות אחרי ההרס שבימי אלחאכם, נראה שפתחו בו רק תחת שלטון בנו-יורשו, אלטאהר. הדבר נתאפשר בעזרת סיוע ניכר שנתקבל מקונסטנטינופול. עבודות השיקום הגיעו לסיומן תחת שלטון אלמסתנצר, ב-1048, כארבעים שנה אחרי ההרס. מוזכר בקשר לזה במיוחד הקיסר קונסטנטינוס התשיעי מונומאכוס (עלה לשלטון ב-1042). הוא נענה אז לפנייתו של הפאטריארך, ניקיפורוס. הפאטריארך שלח משלחת מיוחדת לקונסטנטינופול ובראשה יואנס קאריאניטיס, יליד קונסטנטינופול שנעשה נזיר בירושלים.²⁷ לאמיתו של דבר חזרו והבטיחו לכנסיות לדאוג לביטחונן כבר ב-1020, ועשה זאת אלחאכם עצמו.²⁸ קונסטנטינוס התשיעי אף החליט, כמה שנים אחר-כך, להקדיש את כל המסים של קפריסין ואת כל המגיע ממנה לאוצר ביזאנטיני, לבניית חומה שתקיף את החלק הנוצרי של העיר.²⁹ מובן מאילו, שאוכלוסייתה הנוצרית של ירושלים, שהתרוששה עקב הרדיפות ומעשי-השוד החכופים, לא יכלה לעמוד בכוחות עצמה בהוצאה הענקית הכרוכה בהחזקתם של הכנסיות

24 סעיד אבן בטריק (לעיל, הערה 18), ב, עמ' 55-56.

25 ראה: *RHGF*, IX, pp. 294 f. מינויו של מושל נוצרי בנפת פלסטין (החלק הדרומי של ארץ-ישראל) אפשר שהיה לו קשר עם פיטוריו של אחמד אבן אל-מֶדְבֶר על-ידי אחמד אבן טולון ב-881; ראה: אבן תערי ברדי (לעיל, הערה 21), ג, עמ' 43.

26 ראה: אלד'הבי, תאריח' (לעיל, הערה 20), עמ' 221; באומשטארק (לעיל, הערה 18), עמ' 16 ואילך. לפרטים על המאורעות הקשורים במינוי תיאופילוס (ביטוי לברית שהיתה בין הנוצרים ובין הערבים במאבק נגד הפאטמים) ראה: מ' גיל, 'מלחמת ששים השנים' שלם, ג (בדפוס).

27 ראה: וילהלם מצור, *Recueil des historiens des croisades* (RHC) (Occidentaux), I, pp. 10f. (להלן: RHC).
 28 יחיא אבן סעיד (לעיל, הערה 20), עמ' 228; דבר הסיוע העצום שבא מקונסטנטינ מחדש גם על-ידי ברה-בראוס E.A.W. Budge [ed. & trans.], *Chronicon Syriacum*, ed. Bedjan, Paris 1890), עמ' 219 (השווה: M. Riant, *Archives de l'Orient latin*, I (1881), p. 52; ראה גם: Oxford 1932, p. 196); ראה: גיל, עמ' 157. על המשאומתן המתמשך בימי אלטאהר הפאטמי, והקיסרים רומאנוס השלישי (Argyros) ומיכאל הרביעי (Paphlagonus), ראה: יחיא אבן סעיד (לעיל, הערה 20), עמ' 270-271.

29 וילהלם מצור (לעיל, הערה 27), א, עמ' 391 ואילך. התומה הושלמה ב-1063, ויש רמז אליה במכתב מן הגניזה מן ה-11 באוקטובר 1064: TS 10 J 11, f. 13 יחד עם TS 10 J 5, f. 10. ראה: גיל (לעיל, הערה 5), עמ' 20-21, 30-31.

והמנזרים, לא כל שכן בעבודות-השיקום שבאו אחרי גלי-ההרס שתוארו לעיל. אף לא היה די במקרקעי הכנסיות, שהיו מורכבים, ככל הנראה, הן מבניינים עירוניים הן מחוות כפריות ושטחי עיבוד חקלאיים, כדי לעמוד בצרכים אלה. נטל נוסף על הנוצרים הירושלמים היו העולים לרגל, שהיו עניים ברובם או ששדדום בדרך והגיעו אל העיר בחוסר כל. נוסף על כך היה על כל עולה לרגל נוצרי הבא לירושלים לשלם דינר אחד (בערך 4.2 גרמים זהב) לשלטונות המוסלמים בעד הרשות להיכנס העירה.³⁰ אך טבעי היה אפוא שלמפעלי-השיקום הגדולים נדרשו תרומות מיוחדות והקדשות, כגון של הקיסר קונסטנטינוס התשיעי שהוזכרו לעיל. עזרה מעין זו הגיעה לא רק מן הקיסר הביזנטי, אלא גם מן המערב, מרומי ומאזורים שונים של אירופה; מן המאה ה"א ואילך החלה העזרה להגיע אף מהונגריה, שאך זה קיבלה עליה את הנצרות.³¹ עדויות רבות יחסית השתמרו על הסיוע מממלכת הפראנקים, סיוע שנועד בעיקרו למוסדות ולעולי הרגל הלאטיניים. בתחום זה מרכיב המקורות לספר בתרומותיו של קארל הגדול וההקדשות שייסד. מוזכרים סכומי-כסף גדולים שנידב וכיצד שוקמו מנזרים בזכות הסיוע ששלח. אף התפתחו אגדות בעניין זה, כגון שעלה בעצמו לרגל לירושלים וציפה בה בזהב כל מקום קדוש; הח'ליפה העניק כביכול את המקומות-הקדושים האלה לקארל שיהיו לו קניין אישי והכריזו עצמו מיופיה-כוח שלו לגביהם ותו-לא. ברנארד, הנזיר הפראנקי, מוזכר את האכסניה לעולי-רגל שייסד הקיסר קארל; כמובן את כנסיית מרים הקדושה ואת הספרייה שלה; ומלכדן שנים-עשר בתי-דירות, שדות, כרמים ומטע עצי-פרי, בעמק-היושפט (הוא נחל-קדרון), כולם הקדשות שיסד קארל הגדול. ויש אומרים, שאף המנזר שעל הר-הזיתים הוא שייסדו.³² נשתמרה עדות על הקדשתו של רכוש חקלאי בכפר אַרִיסָה (Arisa) על-ידי הוגו מטוסקאנה ואשתו יולִיטָה (Julitta; צריך להיות Juditha), לכנסיית-הקבר, ב-29 באוקטובר 993. רכוש זה כלל גם עשרים וארבעה בתים ונכסים אחרים.³³

30 וילהלם מצור, שם, א, עמ' 30; *De prima inst.*, *ibid.*, V, p. 402; השוה: TS 24. 29 (משנת 1026) שהדפיס: (להלן: מאן, טקסטים) J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, Cincinnati 1931, I, pp. 367-370; S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, I, Berkeley 1967 (חברה), pp. 62-63 — בדבר המס על זרים כנמל אלכסנדריה.

31 ראה: ריאן, 1881 (לעיל, הערה 28), עמ' 28.
32 Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. J. Bekker, Bonn 1840, p. 115; Benedictus Monachus, *Chronicon*, PL 139, p. 35; Notker Balbulus, *MGH, SS*, II, p. 753; *De elemosina mittenda*, PL 97, p. 328; Alcuinus, *Epist.*, no. 214, *MGH, Epist.*, IV, p. 358; Bernard, in: עמ' 11 ואילך (ושם כיבליוגראפיה מקיפה); ברליאר (לעיל, הערה 17), עמ' 441; Tobler & Molinier (above, n. 8), p. 314; Eginhardus, *Annales*, *MGH, SS*, I, p. 352; T. Tobler, *Golgotha*, St., 441; Gallen 1851, p. 111; H. Vincent & F.M. Abel, *Jérusalem nouvelle*, II, Paris 1914, p. 938; A. Baumstarck, *Abendländische Palästina-pilger des ersten Jahrhunderts und ihre Berichte*, Köln 1906, p. 30; E. Joranson, 'The Alleged Frankish Protectorate on Palestine', *American Historical Review*, XXXII (1927), p. 243; L. Bréhier, *L'église et l'Orient au moyen-âge*, Paris 1928⁶, pp. 23, 27; G. Musca, *Carlo Magno ed Harun al Rashid*, Bari 1963, pp. 43f.

33 E. Martène & U. Durand, *Veterum scriptorum et monumentorum... amplissima collectio*, I, Paris 1724, pp. 347ff. ריאן, 1884 (לעיל, הערה 20), עמ' 158-162. (שם, בעמ' 168-169, הוא מטיל ספק באתנטיכות של התעודה ומשער שהיא העתקה ולא מקור, ובה שינויים לעומת הגרסה המקורית). ראה גם: ברליאר (לעיל, הערה 17), עמ' 446; ברֶאֲיָה (לעיל, הערה 32), עמ' 30 ואילך. ואצלו עוד פרטים על הקדשות לטובת כנסיית הקבר; W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, I, Amsterdam 1967 (reprint), p. 104.

ב־1002 ייסד מלך ההונגרים, סטיפאן, מנזר בירושלים, שנועד לדאוג לעולים לרגל הלאטיניים. כמו כן ייסד הקדש שממנו יתכסו צרכיו של המנזר, והוא כלל שטחי עיבוד וכרמים.³⁴ הקדשה אחרת זמנה 1053; אודילוס (Odilus), בנו של רודולף, de comitatu Rudense (Rouergue), 'נתן אלוהים בלבו', בעת שעלה לרגל, להקדיש עשירית נכסיו לכנסיית־הקבר לעילוי נשמתו אחרי מותו ולעילוי נשמתה של אשתו סְסִילִיָה (Cecilia), של אביו רודולף, ועוד.³⁵ זמן מועט לפני מסע־הצלב, ב־1083-1085, ייסדו אנשים מן ה־Albigois שבדרום צרפת (Tarn), הקדשות 'לאכסניה שבירושלים ולעניים שבאכסניה' (ad honorem et pauperibus hospitalis) (Ierosolimitani). הקדשות אלה נוסדו כחיוכם של אַנְסְלִינוס, הממונה על האכסניה הירושלמית, ושל בישוף אַלְבִי, אלֶדְגָרִיוס.³⁶ פרשה מיוחדת בפעולות אלה היא סיפורם של בני אמאלפי. סוחריה של עיר זו שבדרום איטליה היו להם קשרים טובים עם השלטונות הפאטמים, הודות לחלקם החשוב בסחר עם מצרים. בזמן כלשהו במחצית השנייה של המאה ה־11 קיבלו הרשאה מהח'ליפה להקים מנזר כחזית־כנסיית־התחייה. הם הוציאו את הדבר אל הפועל, והמנזר שבנו נקרא Sancta Maria de Latina. כמו כן הקימו אכסניות לעולים לרגל ו־oratorium שהוקדש לזכרו של יוחנן 'הנדיב' (Eleymon), איש קפריסין שנעשה פאטריארך באלכסנדריה (מת ב־23 בינואר 616).³⁷

34 Vita Stephani, MGH, SS, XI, pp. 227, 235; ריאן, 1884 (לעיל, הערה 20), עמ' 165.
 35 E. Martène, *Thesaurus novus anecdotorum*, I, Paris 1717, pp. 176 f. עמ' 157.
 36 G. Saige, 'De l'ancienneté de l'hôpital S. Jean de Jérusalem', *Bibliothèque de l'école des chartes*, XXV (1864), pp. 554 ff.
 37 יילהלם מצור (לעיל, הערה 27), א, עמ' 30 ואילך; Marinus Sanctus, *Liber secretorum fidelium crucis*; super terrae sanctae, Hanoviae 1611 (Historia Orientalis, II), p. 178; *De Prima inst.*, RHC, Occ., V., p. 401 (כל אלה ודומיהם העתיקו מווילהלם מצור). Aimé (Amatus), *L'ystoire de li Normani*, Paris 1835, p. 231 (= *Storia de' Normani*, Roma 1935, pp. 341f.); J.A.de Funes, *Coronica de la ilustrissima milicia y sagrada religion de San Juan Bavnista de Jerusalem*, I, Valencia 1626, pp. 1f; E. Strehlke, 'Über byzantinische Erzthüren des XI Jahrhunderts in Italien', *Zeitschrift für christliche Archaeologie und Kunst*, II (1858), pp. 118f. עמ' 552 ואילך; C. Guarmani, *Gl'Italiani in Terra Santa*, Bologna 1872, pp. 17, 20 עמ' 157 ואילך; הייד (לעיל, הערה 33), עמ' 104. (הוא מטיל ספק באמינותה של המסורת המשייכת את ה־Sancta Maria de Latina לבני אמאלפי, כי כנסייה זו כבר הוזכרה בתעודת ההקדשה של הוגו מטוסקאנה, משנת 993); J. Riley-Smith, *The Knights of St. John in Jerusalem and Cyprus*, London 1967, p. 35 עמ' 218-217; ראה גם: C. von Schönborn, *Sophrone de Jérusalem*, Paris 1972, p. 71, n. 67. לדבריו מת יוחנן זה ב־11 בנובמבר 620; הפאטריארך ספרוניוס (ראש הכנסייה הירושלמית בעת הכיבוש הערבי) חיבר ביוגרפיה שלו.

אחרי שהורשו לשוב ולהתיישב בירושלים סמוך אחרי הכיבוש המוסלמי, היו היהודים שבה מתקיימים בעיקר מן הסיוע שהיו שולחים להם מן התפוצות. למרבה הצער, אין לנו שום ידיעות על הסיוע הזה בתקופה שקדמה למקורות מגניזת קהיר, דהיינו לפני תחילת המאה ה"א; להוציא מקור אחד, המתיחס למאות ה'ט' וה"י. אחימעץ, מראשי הקהל באוריה שבדרום איטליה, עלה לרגל לירושלים שלוש פעמים:

פעמים שלש בנדירים עלה, ובכל פעם עלייתו מאה זהובים (= דינרים) הוליך אתו ... לעוסקי בתורתו ולאבילי זכול תפארתו.

לקראת סוף המאה ה' מוזכר נצר לאותה משפחה של אחימעץ, שמואל בן פלטיאל, שחי במצרים בסוף המאה ה'; הוא העלה את עצמות הוריו ואת עצמות דודו של אביו, חננאל, לירושלים והביא עמו לשם —

מזהב עשרים אלף דרכמונים (= דינרים), לדלים ועגונים, לחכמים והדרשנים, אשר התורה משננים, ולמלמדי תינוקות וחזנים, ושמן למקדש בכותל מערבי למזבח שבפנים, ולבתי כנסיות לקהילות הרחוקים והשכינים (זאת אומרת ליישובים אחרים בארץ-ישראל), ולאבילי ההיכל המשכנים (= המסכנים) ... ואל הישיבה לתלמידים ולתנאים, ולחכמי ככל לישיבת הנשיאים.³⁸

בזמן כלשהו במאה ה' — למרבה הצער איננו יכולים לעת עתה לקבוע אותו בוודאות — עברה ישיבת ארץ-ישראל, היא ממשכת הסנהדרין, מטבריה לירושלים. הישיבה הזאת שימשה הנהגה לקהילות ישראל בארץ-ישראל ובארצות שהיו לפני-כן בתחום שלטונה של בייזאנטיון (כגון קהילות דרום איטליה ובתוכן אוריה, שהזכרונה לעיל), דהיינו סוריה ומצרים וכנראה מקצת הקהילות בצפון-אפריקה ובספרד; וכמו כן הוסיפו לקבל את מרותה של ישיבת ארץ-ישראל הקהילות שבביזאנטיון ובאיטליה. התקופה שלגביה אנחנו שואבים מידע מן הכתבים שבגניזת קהיר, המאה ה"א, היא תקופה של מצוקה קשה וירידה בכל התחומים, בגלל המלחמות הבלתי-פוסקות שעברו על ארץ-ישראל עד 1030 ובגלל פגעים שונים אחרים, כגון שנות-בצורת רצופות ומגיפות, כשנות החמישים והשישים של המאה. התנאים הכלכליים בירושלים נעשו קשים מנשוא, והישיבה נאלצה לפנות אל התפוצות בקריאות נואשות לעזרה. הוסף לכאן מעשי דיכוי וסחיטה חוזרים ונשנים מצד השלטון המוסלמי בעיר, שהטיל גם מסים כבדים שהכבידו הן על הישיבה הן על יהודי העיר בכלל.³⁹ יש לזכור, שהמסים בירושלים (וגם במקומות אחרים בארץ-ישראל) היו בתוקף המסורת

38 מגילת אחימעץ (מהדורת קלאר, ירושלים תשל"ד), עמ' 14, 37. הפסקה האחרונה רבת-חידות. דומה שמדובר בישיבה בבית שהתקיימה או בארץ-ישראל בצד הישיבה הארץ-ישראלית; 'נשיאים' הוא מונח שבו מציינים בתקופה זו את בני משפחת ראש-הגולה הכבלי, שרבים מהם הגרו מערכה ומהם שעלו לארץ-ישראל. יש רמזים אחרים לכך: והשווה: מ' גיל, תרביץ, מד (תשל"ה), עמ' 148.

39 J. Mann, *Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, I, New York 1970², pp. 42-46; ש"ד גויטיין, 'אמנם אסר הח'ליפה עומר על היהודים לשבת בירושלים?' מלילה, ג-ד (תש"י), עמ' 161-162; הנ"ל (לעיל, הערה 7), עמ' 85-86; הנ"ל, 'ראש ישיבת ארץ-ישראל כראש היהודים. במדינה הפאטמית', ארץ-ישראל, י (תשל"א), עמ' 100 ואילך; גיל (לעיל, הערה 5), עמ' 19-20.

המקומית שונים מאלה שהיו נהוגים במקומות אחרים בעולם המוסלמי. על יהודי ירושלים הוטל לשלם סכום גלובלי בעד כל האוכלוסייה היהודית של העיר, ללא קשר למספר הנפשות. עם הצמצום שחל במספר היהודים בעיר, בגלל המלחמות ומרידות הבדווים, נעשה הנטל על הפרט כבד מנשוא.⁴⁰

נוצרו אפוא מסיבות שאילצו את הישיבה ללוות כספים ממוסלמים עשירים תמורת ריבית קצוצה. כבוא עת הפירעון ריחפה על ראשי היהודים סכנת מאסר, מפני שהישיבה לא יכולה היתה לגייס את הכספים הדרושים לסילוק החובות. ממכתבי הישיבה, וכיחוד ממכתבי הגאון שלמה בן יהודה, אנחנו למדים כי כמה מראשי היהודים אמנם הושלכו לכלא ונדרשו מאמצים גדולים כדי לאסוף את הכסף הדרוש לשחרורם.⁴¹ מכתב שכתב אברהם, בנו ויד ימינו של הגאון שלמה בן יהודה, אל אברהם ויעקב בני מבשר, משפחת פרנסים בפוסטאט, מכיל בקשה דחופה לשלוח את כספי-הסיוע ללא-דיחוי, כאשר הבטיחו, כדי לשלם את הכראג'.⁴²

במצבים כאלה וכיוצא בהם היו אף משגרים שליחים מיוחדים מירושלים לקהילות בתפוצות, לבקש סיוע דחוף ולארגן מגביות לאיסוף כספים. כך, למשל, מעיד מכתב שכתב סופר הישיבה בימי הגאון דניאל בן עזריה, בסביבות 1055, על הצלחתו של שליח מעין זה, פרנסם של יהודי ירושלים, עלי הכהן בן יחזקאל; החבר הפוסטאטי סייע בידו:

... וביום הזה בא מכתבו (של עלי הכהן) לנו ולזקני עיר הקודש בתינוי מעש היושר אשר עשה נכבדנו החבר המעולה (הוא עלי בן עמרם) עמנו ועם זקני ירושלים...⁴³

מובן, כי לתרומות שניתנו לירושלים היה אופי של קדושה, כמוהן כהקדש וכמעשרות שבימי הבית. מבחינה זו היו שוות-ערך למתן צדקה וכל התורם לירושלים קנה לו זכות לעולם-הבא.⁴⁴ ואכן היתה ירושלים מושכת תרומות, ואף קנסות ונדריים; כגון מעשהו של פלוני, חיים אבן הארון איש צהרג'ת שבמצרים, אשר נדר חמישה דינרים לירושלים ('בית-המקדש') וחמישה לכית-הכנסת המקומי, אם

40 ראה, למשל: TS 13 J11, f. 5, שורה 17 ואילך, שהדפיס: מאן, שם, ב, עמ' 186. ראה דיון מקיף בסוגיה זו אצל: מ' גיל, 'המסים בארץ-ישראל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה (638-1099)', ציון, מה (תש"ם), עמ' 272-277.

41 כמה וכמה מכתבים מן הישיבה שנשתמרו בגניזה דנים בעניינים אלה, דהיינו במאסרם של חייבים. ראה, למשל: ENA 2804, fs. 12-13v, שורות 13-15, מכתב שכתב הגאון שלמה בן יהודה בערך ב-1028, נדפס אצל: מאן, שם, עמ' 142-145; ראה גם: מאן, טקסטים, ב, עמ' 64.

42 ULC Or 1080 J 265; ייתכן שהמכתב הוא משנת 1025, כאשר הגאון שלמה הכהן בן יהוסף חי עדיין; זאת אפשר לשער על-פי העלאמה (נוסחה אישית לסיום המכתב) 'ישע יוחש', האופיינית לו. ראוי לציין שהכותב השתמש במונח 'ח'ראג', שמשמעותו המקובלת: מס'קרקע, ואילו כאן ברור שמדובר על מסים באופן כללי.

43 חבר הוא מי שהוסמך על-ידי ישיבת ארץ-ישראל, ונקרא 'חבר בסנהדרין הגדולה'; בדרך-כלל שימש 'חבר' אב-בית-דין בקהילתו. מכתב סופר הישיבה: ULC Or 1080 J 4, שורות 9-14. ראה גם: TS 13 J 33, f. 6. זה מכתבו של הגאון שלמה בן יהודה, המזכיר את שליחה של הישיבה, פרח (כן דונש?). נדרש סיוע דחוף לשם תשלום המס, 'החוקים הקבועים למושלי העיר ובחוריה'; אנשי ירושלים אינם יכולים אפילו 'לעמוד במקצתו, והנשאר יקחו כריבית עליהם... למען לא ינזקו בית ישראל... בעלותם ובכואם בסוככם על שערי המקדש... בקדוש וברוך וכעלותם אל הר הזיתים... גם ממכתב זה, כמו ממכתבים אחרים, משתמע שהמס ששילמו יהודי ירושלים היה מכסה גם את זכותם של העולים לרגל היהודים להיכנס העירה, להבדיל מן הנוצרים, כפי שראינו לעיל.

44 ראה את הדיון על הרקע הדתי של הצדקה ושל התרומות וההקדשות אצל: גיל, תעודות, עמ' 11 ואילך.

יחברר שיש לו אשה בפוסטאט בעוד הוא מבקש לשאת אשה בצהרג'ת. לרוע מזלו נמצא שאמנם יש לו אשה בפוסטאט ובית-הדין קבע שעליו לשלם את הקנס לשיעורין.⁴⁵ מקור חשוב להכנסותיה של ישיבת ארץ-ישראל היו מסי השחיטה בקהילות הכפופות לה. מכמה כתבי גניזה מתברר, שהישיבה היתה מקבלת בדרך-כלל את מחצית ההכנסה ממסים אלה.⁴⁶ ואולם מקור ההכנסה העיקרי של העזרה לירושלים היו הקדשות שהקמתם נועדה מלכתחילה לצורך זה. בפוסטאט, שעליה יש לנו עיקר המידע, היה בית-דירות שלם שהוקדש לתכלית זו, והיינו לתמוך בעניי ירושלים.⁴⁷ סביר לחשוב, שהקדשות דומים היו קיימים גם ביישובי יהודים רבים אחרים.

בידינו מידע על אופן העברתם של כספי נדרים ותרומות והכנסות מקדשות מן התפוצות לירושלים, בסביבות 1020. הדבר נעשה באמצעות הסוחרים היהודים שניהלו את סחר הים-התיכון. מכתבם של יוסף ונסים בני ברכיה אל אחד הבולטים בין סוחרי התקופה, יוסף בן יעקב אבן ענבל, מכיל הוראות בדבר העברות מעין אלה, במסגרת הוראות שונות אחרות בענייני מסחר וכספים.⁴⁸ משה בן יצחק בן נסים אלעאבד, סוחר מגרבי, כתב אל אסמאעיל בן פרהון אלתארת'י בעניין מכירתם של 22½ רטל משי, שההכנסה מהם היתה לדבריו ס' דינר בדיוק, ומזה יש לנכות לישיבת ארץ-ישראל ('מתבת אלשאם') נ"ח דינר.⁴⁹ דוגמה אחרת הוא מכתב שנשלח מן הישיבה, אולי ב-1025, ככל הנראה אל אפרים בן שמריה בפוסטאט, ובו בקשה כי ישלח את רשימת התורמים ואת הפרטים על ההכנסה מבניין ההקדש שנועדה לעניי ירושלים:

ואנו מיחלים לבוא מכתב החבר כאשר עשה וכל אשר נעשה ואשר היא הנדבה וכשם מי הונדבה; למען נחדש ברכתו וברכותם ונרבה בתפילותם... ואם יראה החבר להודיענו עסקי השכירות אשר לדירה הנוחקת בשכירות עניינו, כי עינימו תלויות ואין לאל ידם...⁵⁰

45 ENA NS 17, f. 10v, נכתב בידי דניאל בן עזריה. (בעת הדיון היה מי שטען שהקדיש את כל עשרת הדינרים לירושלים). נדפס בידי: מ' פרידמן, 'פוליגאמיה – תעודות ותשובות מן הגניזה', תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 179-177.

46 ראה: כתבי-יד ריינאך, שהדפיס: M. Schwab, 'Textes judéo-egyptiens', REJ, LXX (1920), pp. 55 f. הממונה המקומי לוקח את החצי, ואילו החצי השני ישלח אל ה'טבראני', היינו הטברני, הוא ראש-הישיבה (זכר לימים שבהם שכנה ישיבת ארץ-ישראל בטבריה); TS 20.104, שהדפיס: ש"ד גויטיין, 'לתולדות הגאונות בארץ-ישראל', שלם, א (תשל"ד), עמ' 22-23, תעודה שבה מדובר על מינויו של תסין (= יפת) בן דויד (בן שכניה) משגיח על השחיטה, ועל חיובתו לשלוח את מחצית ההכנסה אל הגאון יאשיהו (בן אהרון; נכתבה בפברואר 1025, זמן קצר לפני פטירתו של הגאון). TS 12.44v, שהדפיס: מאן (לעיל, הערה 39), ב, עמ' 362, נכתב בימי הגאון דניאל בן עזריה (בערך 1055); ויש עוד תעודות שמהן אפשר ללמוד גם על מעורבותה של ישיבת ירושלים בענייני השחיטה בקהילות וגם שהיה לה חלק בהכנסות.

47 ראה: גיל, תעודות, עמ' 109 והתעודות 6, 31, 32, 36, כולן מן החצי הראשון של המאה ה"א.
48 Bodl. MS Heb d 65, f. 9, שורות 19-22, שהדפיס: ש' אסף, תרביץ, כ (תש"ט), עמ' 179 ואילך. אמנם מתוך מאתיים דינרים רק עשרה הם 'ללשאמין' (אנשי השאם, ישיבת ארץ-ישראל) והיתר 'ללעראקי' (לראש-הישיבה הבבלי, כנראה רב האי גאון); יש לזכור שסוחרים מגרבים אלה היו בכלים ופרסים במוצאם.

49 S.D. Goitein, 'New Sources on the Palestinian Gaonate', 2-1; שורות 1-2; השווה: S.W. Baron Jub. Volume, Jerusalem 1975, p. 512, הנ"ל (לעיל, הערה 30), א, עמ' 223.

50 כת"י Dropsie 392; ראה תיאורו אצל: גויטיין (לעיל, הערה 30), ב, עמ' 414-415. יש לקרוא כנראה בקטע שלמעלה: 'באשר עשה'; השווה כתבי-יד מאוסף פירקוביץ כ, שפרסם: הרכבי, אוצר טוב, תרל"ז-תרל"ח, עמ' 67

היו שולחים בדרך-כלל את הכספים לא כמזומנים, אלא בהמחאות, ובלשון הזמן הוא ב'דיוקני', ובערבית 'ספתג'ה'. הגאון שלמה בן יהודה עסק באחד ממכתביו (1029) בדיוקני שאכדה כנראה:

... וכמו כן הודעתי אודות התשעה עשר זהובים וחצי אשר נתאחרו עד הנה... ודיוקני בעבורם כל עיקר לא הגיעה... ואם יש יראה מפני הדיוקני, הלוא היא כתובה בשמי; הכי אקח אותה שני פעמים?

דבריו בהמשך אינם ברורים, אבל נראה שהוא ביקש שישלחו לו דיוקני אחרת במקום זו שלא הגיעה, 'ויבוא כתב ידי הלוקח', משמע מקבל הדיוקני יאשר בכתב-ידו את קבלת הכסף תמורתה.⁵¹ יש לנו גם עדויות בדבר עיזבונות שהוקדשו במישרין ליהודי ירושלים. הגאון שלמה בן יהודה מודה באחד ממכתביו לסהלאן בן אברהם, ראש העדה הבבליית בפוסטאט, על דיוקני –

בעשרה זהובים כשם העניים אשר צוה מ' אברהם בן נחום טוליטלי (איש טולידו)... וקבלתים מידו ונתתי אותם לפרנסי העניים בירושלם וחלקום לעניים כמנהגם, והזכרנו את הנאסף מ'ר אברהם במנוחה ואת אשר התעסקו בהם עד אשר הגיעו לידי העניים בברכות ותפלות...

המתעסקים האלה צוינו במכתב:

מבורך הזקן הנכבד השולחני ש"צ (שמרו צור) בן מו"ר דויד נ"ע (נחור עדן), והוא שמרו צור קבלם מידו (מידי הנפטר) ונתנם לכ"ק הזקן האביר מו"ר חסד, יהיה צור עזרו, בן מו"ר ישר

77-81, בעמ' 80, שורה 36: 'עשו ועושו; ובמדרש: והיה מעשה הצדקה שלום ועבודת הצדקה, וגו'. רצונו לומר: תרמו מכספכם ואספו גם מאחרים, על-פי המדרש לישעיה לב יז; ראה: בבלי, בבא בתרא ט ע"א: 'א"ר אלעזר גדול המעשה [קרא: המעשה] יותר מן העושה, שנאמר והיה מעשה הצדקה וכו'; וכן גם: ילקוט שמעוני, לשם (סימן תלז), ובעוד מקומות. ראה לדבריי אלה: TS 8.3, שורה 15, שנדפס אצל: מאן, טקסטים, א, עמ' 340-342 (מכתב מנתן בן אברהם, כנראה מפוסטאט, אל מבורך בן דויד בקירואן); אבל אשרי הזוכים עמך והעושים ומעשים, כי מצוה גדולה עשו'. לעתים קרובות היו נשלחות עם הכספים מפוסטאט גם תרומות והכנסות מקהילות אחרות שבמצרים. ראה, למשל: Bodl. MS. Heb c 28, f.8, שורות 7-10 (1025). שנדפס בידי: מאן (לעיל, הערה 39) ב, עמ' 134-135, מכתבו של הגאון שלמה בן יהודה אל אברהם בן סהלאן, מנהיג עדת הבבלים בפוסטאט: '... ונכתב בכך (על כך) מכתב אל צוען (= פוסטאט) ומכתב אל הקהלות לאשר כוחם... ENA, NS 1, f. 75, מכתב כתוב ערבית מעלי הכהן בן יחזקאל, שתאריך 14 במאי 1059, יש בו תיאור המצוקה בירושלים: '... הודעתיך כבר מה רב העוני בעירנו כמשך כל הזמנים וביתר שאת בזמן הזה. מפני שפסקו לבוא אליה הסוחרים משאר מקומות. להלן מתואר נטל המסים, והכותב שואל: '... מה יעשה איפוא האיש העני המתגורר בעיר ועינו יוצאת אל דרהם או תפה שיודמנו לו ויוכל לנשום קצת לרווחה?' הכותב מתמרמר מאוד על שבגו הכנסות כמשך שש שנים תמימות מן ההקדש למען עניי ירושלים שבפוסטאט; ובעוד שבירושלים נאלצו ללוות כסף בריבית כדי לספק חיטים לעניים, הופקדו הכספים אצל פלוני אבו ראשד ששהה כדמיון נמצא כתובות משפטיות בשל תביעות כספיות שהועלו נגדו לפני הקאצי. ב-BM Or 5566 B, f.14, מכתב כתוב ערבית מאת אותו הפרנס הירושלמי, עלי הכהן בן יחזקאל, הוא מאשר את קבלתה של ספתג'ה (ראה להלן) בלשון עקיפה: '... הגיע אלי מכתבך, אדוני החבר הנכבד... ומה שהיה כלול בו, עם זמן פרעון. ושוב מהנ"ל, מכתב שתאריך 17 ביולי 1060, אף זה כתוב ערבית, ובו תזכורת בעניין שכר-הדירה מדירות ההקדש: '... שלחו לך לפני-כן, אדוני, מכתבים ובהם בקשה מאת רבותי הפרנסים, יגן עליהם אלהים, בדבר שכר-הדירה המגיע לנו מהמקרקעין המוקדשים לעניים (אלרבע אלדי ברסם אלעניים); אני מקווה שסידרת כבר שטר... TS13 J36, f. 6, ע"א, שורות 21-23. 51 A. Marmorstein, 'Solomon B. Judah and Some of his Contemporaries', *JQR*, VIII (1917-1918), pp. 18 f. 125-124, עמ' 124-125. ראה גם מכתב אחר של הגאון שלמה בן יהודה בעניין דומה: TS NS J 172. על הספתג'ה, ראה W.J. Fischel, *Jews in the Economic and Political life of Mediaeval Islam*, London 1937, pp. 17-21

נו' עדן (חסד בן ישר, הוא פֶּצֶל בן סֶהַל, ממשפחת התסטריום, מכת התסטריום הקראית, משפחה רבת עושר והשפעה)... וכתב בהן דיוקני למ"ר פֶּצֶל הזקן בן דניאל נ"ג (נוח נפש)...

במכתב מירושלים כתוב ערבית, מאת עלי הכהן בן יחזקאל, שתאריכו 14 באפריל 1059, גם כן מוזכר עיזבון, של הנפטר בן כוריש (?); חלק ממנו, סך 80 דינר, סכום נכבד, כבר הגיע לירושלים ועמדו לחלקו בין אלטאיפתיין, זאת אומרת שתי הכיתות, הרבניים והקראים. באותו מכתב ציין הכותב כי כתב –

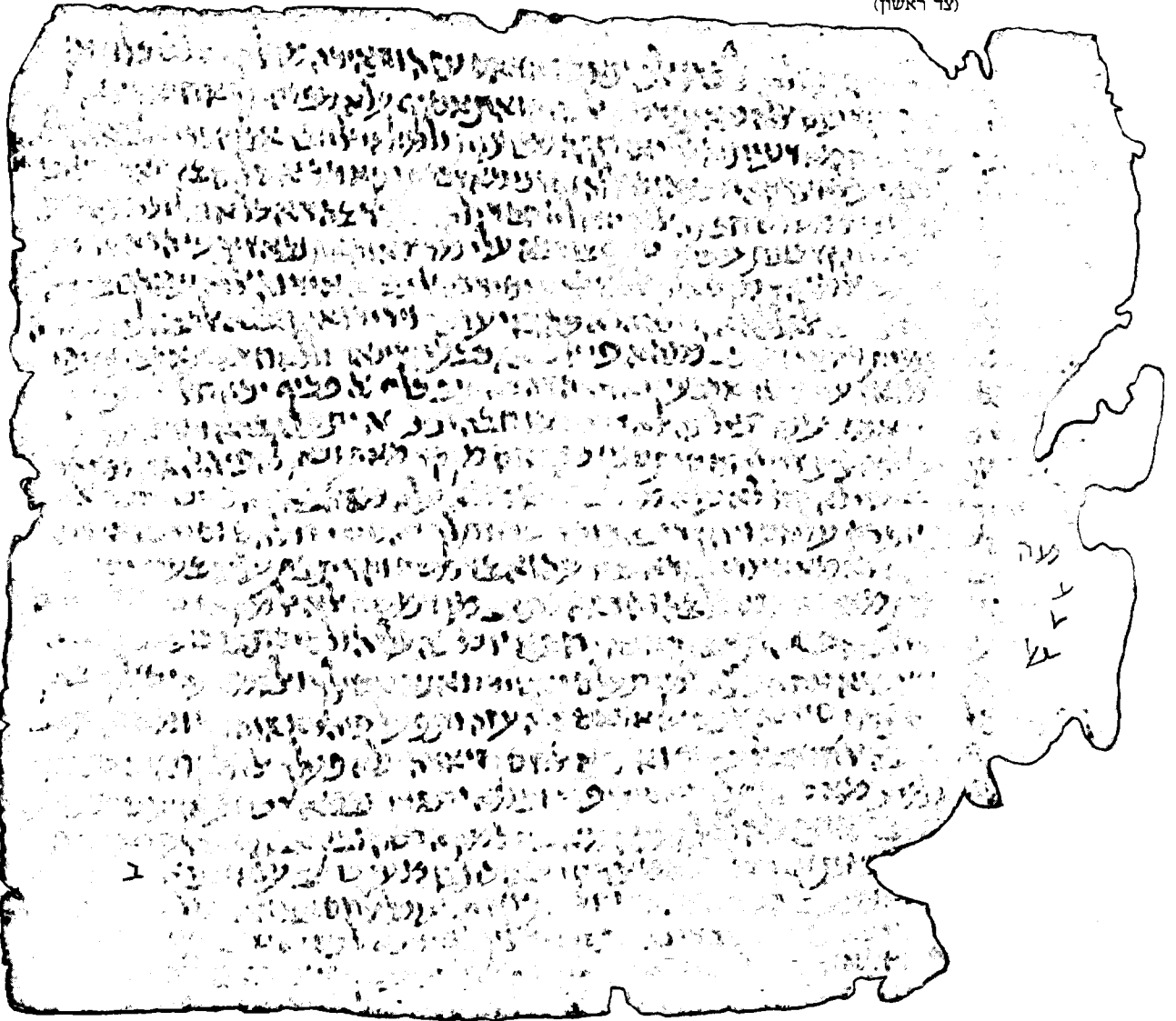
מכתבים בדבר שכר-הדירה בעד הבתים (זאת אומרת הבתים שהם הקדש לירושלים); אבל לא הגיעה אלי תשובה ממך, ואנשינו אומרים לי: כתוב לו בעניין זה; אבקשך, אדוני, כי תעשה בעניין זה משהו ואלוהים יגמול לך על כך.⁵²

נהוג היה לתרום תרומות מיוחדות ל'מערה', הוא בית-הכנסת שבירושלים, שמקומו היה ככל הנראה תחת 'שער הכהן', בכותל המערבי, כפי שהראיתי במקום אחר. יש לנו ידיעות על תרומות מעין אלה במיוחד בעת אשר נגזר רב לבית-הכנסת בגלל התמוטטות חומה, כנראה במפלס גבוה יותר של הר-הבית, בערך ב-1035. הגאון שלמה בן יהודה מזכיר באחד ממכתביו אל אפרים בן שמריה כספים שהגיעו מפוסטאט לצורך עבודות השיקום, בשביל 'האבנים והשיד והפועלים השכרו (= אשר שכרו)'; 'המלאכה גדולה'; וכן היתה גדולה 'ההוצאה אשר נצרכה, כי נתחדשה המערה'.⁵³ גמול נכבד על איסוף כספים למען ירושלים היה הכרות שמותייהם של התורמים ושל המתעסקים בגביית הכספים וקיבוצם, בעת העצרת על הר-הזיתים כיום הושענא-רבא; אותה שעה היתה ירושלים מלאה עולים לרגל יהודים, שהיו מתאספים על ההר לשמוע את דרשתו של הגאון; הזכרת שמו של אדם כמעמד זה היה בה משום כבוד שאין למעלה הימנו.⁵⁴ יש לזכור, כי המידע העומד לרשותנו במכתבי הגניזה, נוגע בעיקר להקדשות ולתרומות מפוסטאט, שהיא מקום הגניזה. אבל אין ספק כלל, שסידורים כיוצא באלה היו קיימים גם בשאר קהילות בכל תפוצות ישראל, וגם בארץ-ישראל עצמה. פה-ושם נשתמרה ידיעה המרמזת למציאות זו. כך, למשל, אנחנו מוצאים במכתב בכתב-ידו של הגאון שלמה הכהן בן יהוסף, ב-1025, את הידיעה המעניינת כי מסייהם של יהודי ירושלים היו משולמים בעזרת הכנסות מחנויות ברמלה שהיו הקדש למטרה זו: 'כי היה דיינו המס הכבד עלינו שהיה בתחילה על מאה זהובים והיה רובו יוצא משכר החנויות אשר ברמלה; אותן הכנסות פסקו עקב חורבן רמלה במלחמה בין הערבים (הם שכטי

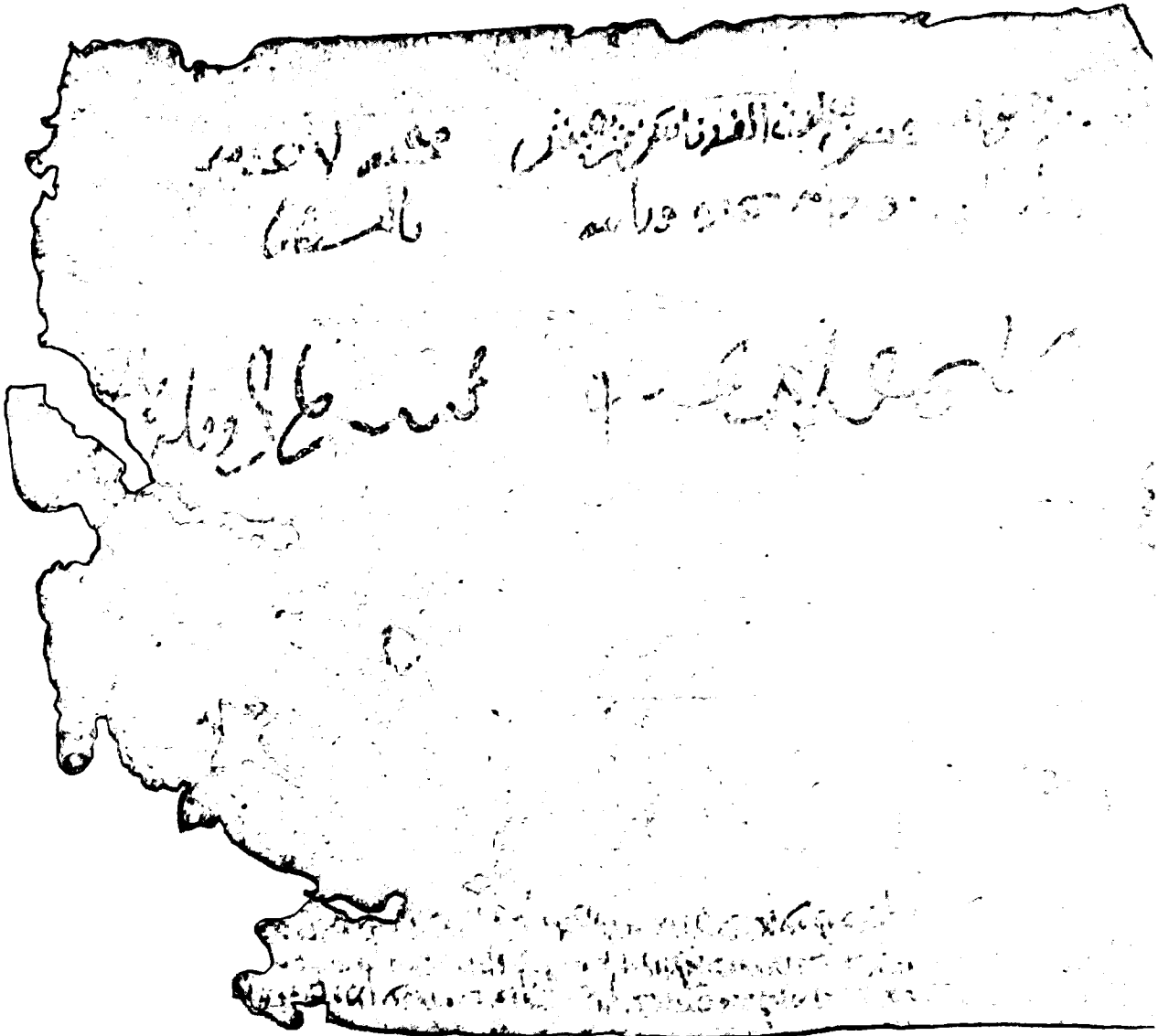
52 ראה: TS Loan 14 שהדפיס: מאן, טקסטוס, א, עמ' 320 ואילך; TS AS 147.2 ע"א, שורות 17-21. עוד עניין של עיזבון: TS NS 324.6, יחד עם TS NS J 65

53 ראה: TS 13 J 34, f.2r, שורות 18 ואילך, שהדפיס: מאן (לעיל, הערה 39), ב, עמ' 349-350 (וסימנו שם: f.1). על 'המערה' ראה: גיל (לעיל, הערה 5), עמ' 23, 30.

54 מהזכרות אלה מצויות דוגמאות רבות במכתבי הגניזה. ראה, למשל: TS 13 J 13, f.17, שורה 14, שהדפיס: מאן (לעיל, הערה 39), ב, עמ' 188, שהוא מכתב בכתב-ידו של הגאון שלמה בן יהודה, החותם 'כת הרבנים': זיכרונות אותו ביום הושענא'. (את אפרים בן שמריה, אשר שלח 'דיוקני ... מאחינו אנשי מצרים שמרם צורם', על סך 29½ דינרים לירושלים.) כן השתמשו במכתבי הישיבה במליצות מפוארות ביותר, כגון: ENA 223, f.2v, שורות 9 ואילך: 'המה הם קהלות צוען (= פוסטאט), ממתיקי לען; המה הם מסעד יושבי כנען; המה הם מקימי אהל כל יצען (ישעיה לג כ)... (נדפס אצל: מאן, שם, עמ' 60-61).

מכתב מאת הפרנס הירושלמי עלי הכהן בן יחזקאל (14 במאי 1059) ENA NS I, fol. 75 (ראה הערה 50)

אני מודה בזאת לפרופ' מ' שמלצר, מנהל הספרייה של בית המדרש לרבנים, ניו יורק, על שהואיל לספק לי את תצלוח התעודה

הבדוים ובעיקר בני טיי) והצבא הפאטמי.⁵⁵ כמו כן מוזכרים סכומי-כסף שנשלחו מסיציליה, מסוריה ומצור. הגאון שלמה בן יהודה הזכיר במכתב אל בנו אברהם, ששהה בפוסטאט, שנכתב ב-17 במאי 1029, כי הגיעו עשרים דינר מסיציליה ועומדים להגיע עוד עשרה; בהמשך הוא מזכיר סכומי-כסף שנשלחו מצור; האיש שהעביר את הכסף מצור גבה עמלה גבוהה מדי, חצי דינר בעד ארבעה דינרים ושלשת-רבעי הדינר. נראה שהיה זה סכום חודשי קבוע שהיה מתקבל בירושלים מצור. הגאון הציע שבמקום הסידור היקר הזה, יאספו את הסכומים במשך כמה חודשים ויקנו תמורת הכסף המצטבר סחורות כלשהן. במכתב אחר הוא הזכיר את העזרה המגיעה מסוריה: 'ולולא מעשה סוריא וחוצה לארץ היינו בעפר ארץ'.⁵⁶

הנה כי כן, מן המידע שברשותנו מתקבלת תמונה של מלחמת-קיום מתמדת שמנהלים הנוצרים והיהודים בירושלים. הידיעות על כך אינן סדירות ואינן נחלקות באופן שווה על-פני כל הזמנים, אבל אין ספק שהעובדות שתוארו לעיל אופייניות למצב ששרר במשך כארבע וחצי מאות השנים מכיבוש העיר על-ידי הערבים בימי עמר עד בוא הסלג'וקים והצלבנים. סכומי עתק נדרשו כדי להבטיח את ההישרדות בעיר ואת קיומם של המוסדות ושל בתי-התפילה. סכומים אלה באו, כפי שראינו, מתרומות ומהכנסותיהם של הקדשות. הסיוע שקיבלו הנוצרים ביטא את עוצמתן ואת עושרן של הארצות הנוצריות; לעומת זאת, התמיכה שקיבלו יהודי ירושלים מן התפוצות ביטאה את העוצמה הפנימית שאין דומה לה של הקהילה, עוצמה שנבעה משורשים איתנים של מסורת קדומה.

55 ראה: ENA 2804, f.8, שורה 17, שהרפיס: מאן (לעיל, הערה 39), ב, עמ' 179-180.

56 ראה: TS 13 J36, f.5v, שורות 25-27; נדפס על-ידי: גויטיין (לעיל, הערה 46), עמ' 34-44; TS12.14, שורה 11. מעשה פירושו צדקה, תרומה.